

Hay Mitk'ë

Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France

Frangian, E. (1889-1930). Hay Mitk'ë. 1925.

1/ Les contenus accessibles sur le site Gallica sont pour la plupart des reproductions numériques d'oeuvres tombées dans le domaine public provenant des collections de la BnF. Leur réutilisation s'inscrit dans le cadre de la loi n°78-753 du 17 juillet 1978 :

*La réutilisation non commerciale de ces contenus est libre et gratuite dans le respect de la législation en vigueur et notamment du maintien de la mention de source.

*La réutilisation commerciale de ces contenus est payante et fait l'objet d'une licence. Est entendue par réutilisation commerciale la revente de contenus sous forme de produits élaborés ou de fourniture de service.

Cliquer [ici pour accéder aux tarifs et à la licence](#)

2/ Les contenus de Gallica sont la propriété de la BnF au sens de l'article L.2112-1 du code général de la propriété des personnes publiques.

3/ Quelques contenus sont soumis à un régime de réutilisation particulier. Il s'agit :

*des reproductions de documents protégés par un droit d'auteur appartenant à un tiers. Ces documents ne peuvent être réutilisés, sauf dans le cadre de la copie privée, sans l'autorisation préalable du titulaire des droits.

*des reproductions de documents conservés dans les bibliothèques ou autres institutions partenaires. Ceux-ci sont signalés par la mention Source gallica.BnF.fr / Bibliothèque municipale de ... (ou autre partenaire). L'utilisateur est invité à s'informer auprès de ces bibliothèques de leurs conditions de réutilisation.

4/ Gallica constitue une base de données, dont la BnF est le producteur, protégée au sens des articles L341-1 et suivants du code de la propriété intellectuelle.

5/ Les présentes conditions d'utilisation des contenus de Gallica sont régies par la loi française. En cas de réutilisation prévue dans un autre pays, il appartient à chaque utilisateur de vérifier la conformité de son projet avec le droit de ce pays.

6/ L'utilisateur s'engage à respecter les présentes conditions d'utilisation ainsi que la législation en vigueur, notamment en matière de propriété intellectuelle. En cas de non respect de ces dispositions, il est notamment passible d'une amende prévue par la loi du 17 juillet 1978.

7/ Pour obtenir un document de Gallica en haute définition, contacter reutilisation@bnf.fr.

L 1.42

PI5

1319

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ «ՅՈՒՍԱԲԵՐ», ԹԻՒ 12

ԴՐ. Ե. ՖՐԱՆԳԵԱՆ

ՀԱՅ ՄԻՏՔԸ

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԻՐՔ

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ

Հրատարակուիւն

«Հ. Փէշրիճեան Գրական Ցօն»-ի

Գ Ա Հ Ի Ր Է

ՏԳԱՐԱՆ «ՅՈՒՍԱԲԵՐ»,

1925

1944

1945

1946

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ «ՅՈՒՍԱԲԵՐ», ԹԻԻ 12

ԴՐ. Ե. ՏՐԱՆԳԵԱՆ

ՀԱՅ ՄԻՏՔԸ

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԻՐՔ

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ

Հրատարակութիւն

«Հ. ՓԷՀՐԻՋԵԱՆ ԳՐԱԿԱՆ ՖՕՆՏ»-Ի

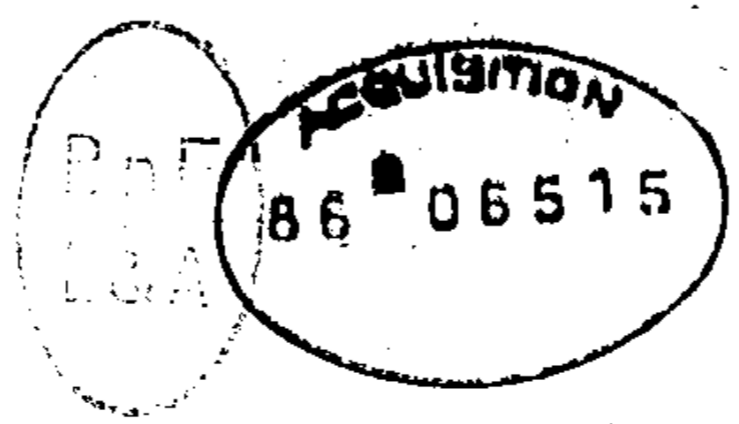

Գ Ա Հ Ի Ր Է

ՏՊԱՐԱՆ «ՅՈՒՍԱԲԵՐ»

1925

2008-461281

04 94

107

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ

ԱՌԱՋԻՆ ԳԼՈՒԽ

Հայ իմաստասերք .— Խրիմեանք բնածին
հանգար .— Հայածին բարոյական դեմք .— Գի-
տութեան դերվիշ .— Նա մեծ եւ լամբողջական
մարդ էր :

Ամէն անգամ , երբ խօսք է լինում Խրիմ-
եանի մասին , երբ թերթում եմ նրա այս կամ
այն գրածքը և կամ ծանօթանում նրա կեան-
քի այս ու այն շրջանի հետ , միշտ իմ աչքի
առաջ պատկերանում է հայ իմաստասէրի
կերպարանքը , նման յոյն իմաստասէրների ,
մի Սոկրատի , մի Պլատոնի և այլն : Եւ թւում
է , թէ հայ աշխարհում , մեր կեանքի և գրա-
կանութեան մէջ , չկայ մէկ ուրիշը , որին
այդ որոշիչը — իմաստասէր — այնքան յատ-
կանչական լինէր , որքան Խրիմեանին :

Յոյն իմաստասէրների նման՝ Խրիմեանն էլ
շրջում էր անդադար , երեւում հայ աշխարհի
այս կամ այն անկիւնը , հաւաքում իր շուրջը

աշակերտներ, ուսուցանում կեանքի իմաստութիւնը, տարածում լոյս ու գիտութիւն, բերում ժողովրդին ինքնագիտակցութեան և ցոյց տալիս կեանքի ուղիղ ճամբան :

Նա մի անգամ յայտնւում է Վարագում, հաւաքում Վասպուրականի երիտասարդներին, հիմնում դպրոց, տալիս կեանքի դասեր, վառում գիտութեան ջահը :

Մէկ էլ նա երեւում է պատմական եւ գեղեցիկ Տարօնում՝ Ս. Կարապետի վանքում : Մի աննման և աննախընթաց արշաւ էր այդ, լոյսի և գիտութեան արշաւ, որ տեղի ունեցաւ 1862 թւին : Սրիմեանք իր հետ վերցրել էր մամուլ, տպագրական մի շարք անհրաժեշտ պարագաներ, գրաշարներ, ուսուցիչներ և այլն : Այստեղ ևս նա բարձրացրեց գիտութեան եւ լոյսի ջահը, վառեց երիտասարդների սիրտը :

Եւ այսպէս նա անընդհատ շրջում էր հայ աշխարհը : Այս էր նրա բնական և վեհ կոչումը : Եւ առանց պատճառի չէ, որ նրան կոչում են արեւելեան դէրվիշ, թափառական դէրվիշ, նման այն դէրվիշի, որ անդադար շրջում է, քարոզում մարգարէի խօսքը, հնչեցնում կեանքի իմաստութիւնը : «Սրիմեանք մտատիպարն է մի բարձր քահանայի : Նա մի կերպարանք է, որ դուրս է քայլում ուղղակի Հին Կտակարանից աստուածաշնչային կրակովն և բոլոր բանաստեղծութեամբ» :

Այսպէս է բնորոշում Սրբմեանին մի եւրոպացի մարդ՝ Լինչը :

Սրբմեանը մի բնածին հանճար էր : Այն ինչ նա քարոզում էր — նրա իմաստութիւնը — արհեստական չէր , անհող , վերացական կերպով ձեռք բերւած , խորթ և օտար նրա հոգու համար : Այդ ամէնը ինքնարուղիս էր , ինքնածին , իր անհատական ապրումների , գիտողութիւնների , փորձի անմիջական արդիւնք :

Սրբմեանը զարմանալի ինտուիցիայի տէր էր , բացառիկ օրինակ մեր իրականութեան մէջ : Անմիջական հայեցողութեան միջոցով էր նա ձեռք բերել իր ամբողջ գիտութիւնը , իմացականութիւնը հայ աշխարհի , մարդկութեան և իրերի մասին առհասարակ : Հէնց դրանուամեն է Սրբմեանի մեծութիւնը , նրա գրաւչութիւնը :

Վասպուրականի Արծիւը միաժամանակ հայածին էր , հարազատ հայ՝ իր խռիւրով եւ ձգտումներով , իր տենչերով և իդէալով , կարճ , նա հայ էր իր ամբողջ էութեամբ : Հայ կեանքի և իրականութեան , հայ ժողովուրդի և պատմութեան իմաստութիւնն է խօսում նրա բերանով : Նրա իմաստութիւնը օտարաբոյս չէ , արհեստական կերպով պատւաստւած , այլ հայ հարազատ հողի վրայ աճած , և հէնց այդ պատճառով էլ հայրենի հողի մէջ խոր արմատներ է ձգւած : Ոչինչ չէայ օտար հայ

իրականութեան համար, վերացական կերպով կառուցւած: Նրա ամէն մի խօսքը հայ կեանքի անմիջական թելադրութիւնն ու արգասիքն է:

Այդ իսկ պատճառով էլ Խրիմեանը մեծ էր: Նա չէր այցելել գիտութեան տաճարներ— համալսարան և ոչ էլ միջնակարգ դպրոց: Բայց նա այցելել էր կեանքի կենդանի կանառք, սովորել էր կեանքի դպրոցում, որ աւելի զժլարին, բայց և՛ աւելի բեղմնաւոր է, քան միւս կանառը: Վանի մեծ իմաստասէրը միայն կեանքը «մտիկ ընելով» ուսած էր եւ գուրս բերած իր իմաստութիւնը: Այս է առում նա իր մասին «Պապիկ եւ Թոռնիկ»-ի մէջ:

Խրիմեանը բարոյականի մի մեծ դէմք էր: Թերեւս եղակի հայ աշխարհում, պարզ եւ քիւրեղ, պարզութեան և ճշմարտութեան քուրմ: Նա վարչական մարդ չէր և ոչ էլ դիւանագէտ: Այս տեսակէտից նա ճիշտ բնորոշեց իրեն Բերքիւնի Վեհաժողովում: Եւ նրա կաթողիկոսութիւնը պիտի համարել մի թիւրիմացութիւն, մի վրիպում նրա կեանքում: Իրա մէջ չէր և այդտեղ չպէտք է որոնել նրա մեծութիւնը, նրա հմայքը: Ընդհակառակը, կաթողիկոսանալով՝ նա մի յայտնի չափով նւաստացաւ, որպէս բարոյական հեղինակութիւն, որպէս մտքի և հոգու մեծութիւն, Բնածին ա-

աքբեալը և գիտութեան դէրվիչը ծնւած չէր վարչական գործունէութեան համար: Այսպէս պէտք է նայել Վասպուրականի Արծւի վրայ, այլապէս անկարելի է պատկերացնել և հասկանալ նրա մեծութիւնը: Նրա կոչումն էր ազատ սաւառնել հայ աշխարհի վրայ, ամենուրեք քարոզել և տարածել իմաստութիւն, լոյս և գիտութիւն, ժողովրդին առաջնորդել դէպի բարոյական և բնական կարգեր, դէպի շիտակ քաղաքակրթութիւն, մաքուր բարքեր:

Նա մեր կեանքի ամենամեծ վերածննդներից մէկն է, թէեւ հոգեւորական . . .

Այդպէս է երեւում մեզ Սկրտիչ Արիմեանն ամէն տեղ և ամէն ձևի մէջ: Նա բարոյաբան և ժողովրդի առաջնորդ է և՛ իր հրապարակախօսական գրւածքներում, ջրւած «Արծի Վասպուրականի» էջերում, և՛ գիտական աշխատութիւնները ու առօրեայ զրոյցների մէջ, և՛ իր հաշտակաւոր սրամիտ ու իմաստալից քարոզների ու հեռաքրքրական նամակների մէջ: Նա ամէն տեղ վառվռուն Հայրիկն է, հայ ժողովրդի առաջնորդը: Նրա իւրաքանչիւր աշխատութիւնը մի մի գերազանցապէս իմաստասիրական բարոյագիտական գործ է, կեանքի իմաստութիւն և առաջնորդութիւն: Արիմեանն անգամ իր առօրեական կեանքում, ամենասովորական խօսակցութիւնների միջոցին, իր սրամիտ կատակներում բա-

րոյախօս էր, կեանքի դասեր աւանդող :

Եւ այդպէս թարմ, կենսալից և հետաքրքիր մեաց նա մինչև խորին ծերութիւն, մինչև մահ :

Մեծ հայրենասէր լինելով՝ նա միաժամանակ խոշոր մարդ էր՝ լրիւ և ամբողջական : Նա ունէր լայն սիրտ, մեծ հոգի, քրիստոնեայի անհատնում համբերութիւն : Չկայ որևէ կեղծ շեշտ և գիծ նրա գրւած քներում և կեանքում : Եւ եթէ նա պահանջում և քարոզում էր յետ գնալ դէպի բնական և բարոյական օրէնքներն ու կարգերը, — այդ բոլորում էր անմիջապէս նրա էութիւնից : Բարոյականը եւ բնականը այդ մարդու մէջ ի մի էին ձուլւած՝ մի ներդաշնակ ամբողջութիւն կազմելով : Քյս տեսակէտից նրա կեանքից և գործունէութիւնից բնական ձեւով բոլորում է մի ամբողջական և գեղեցիկ վարդապետութիւն, մի միաձուլ աշխարհայեցողութիւն, թէև երբեք նա չի աշխատել այդ ուղղութեամբ :

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

Խրիմեանի աշխարհայեցողութեան հիմնական գծերը .— Ամեն ինչ ժողովրդի համար է. նրա տեսակետով .— «Ժողովուրդ» ասելով ինչ է հասկանում .— Նրա աշխատանքի սկզբունքը — Խրիմեանը՝ գիւղացիութեան գաղափարախօս .— «Հող է ազատութիւն» նշանաբանը :

I

Լինելով ժողովրդի հարազատ զաւակը, Խրիմեանի մտածումների և գործունէութեան առարկան էր հէնց այդ Մայր-ժողովուրդը :

Այդպէս է եղած նա իր դիտակցական կեանքի, իր հասարակական գործունէութեան առաջին օրերից մինչեւ խորին ծերութիւն : Ամեն ինչ ժողովրդի համար է. ժողովրդի տեսակետով — ահա նրա դեկավար տեսակէտը : Նա մեր կեանքի և գրականութեան լաւագոյն նարոզնիկներից էր :

Դեռ ևս քառասնական թւականներին, երբ նա դեռ հողեւոր կոչումն ընդունած չէր

և մի վառվառն երիտասարդ էր, դաւառից
Կ. Պոլիս գալով, առաջին անգամ հնչեցնում
է ժողովրդի ձայնը, խօսում է բռն երկրի
մասին, մայր-ժողովրդի և կարիքների ու ցա-
ւերի, հարստահարութիւնների ու ճնշումնե-
րի, պահանջների ու իրաւունքների մասին :

Այդ օրւանից արդէն մի անգամ և ընդ-
միշտ գծւած էր նրա կեանքի ու գործունէու-
թեան ուղին : Հոգեւոր կոչումն ևս ոչ մի շե-
ղում, ոչ մի էական փոփոխութիւն չմտցրեց
նրա գործունէութեան և աշխարհայեցողու-
թեան մէջ :

«Հրահիրակ Արարատեան» հայրենաշունչ
և կրակոտ բանաստեղծութիւնը աւելի ևս
հմայք ստեղծեց Սրիմեանի անւան շուրջը, և
նա դարձաւ մի անգամից կենտրոնական և
հեղինակաւոր անձնաւորութիւն :

Բռն երկիրը, մայր-ժողովուրդը — ահա հայ
առաջաւոր մտաւորականութեան գործունէու-
թեան առարկան և դաշտը : Այս սկզբունքն
էր դնում դաւառացի երիտասարդ մտաւորա-
կանը : Նոր խօսք էր այս արեւմտահայ կեան-
քի և գրականութեան մէջ, մանաւանդ այդ-
պէս շեշտակի և ուժեղ ձեւի մէջ դրւած :

Այնուհետեւ Սրիմեանը արագ բարձրա-
ցոււ մի շարք աստիճաններով, հասնելով մին-
չեւ կաթողիկոսութեան, բայց նա մնաց միշտ
իր ժողովրդի հետ, իբրև ժողովրդի աննման

պաշտպան և առաջնորդ :

Այդպէս է եղած Վարագում և Ս. Կարապետի վանքում վանահայր-Խրիմեանը, Կ. Պոլսում՝ պատրիարք-Խրիմեանը և Էջմիածընում՝ կաթողիկոս-Խրիմեանը : Ռուսահայ եկեղեցական կալւածքների բռնագրաւման միջոցին, հայ ժողովրդի այդ ընդվզումի օրերին, դարձեալ ծերունագարդ Հայրիկն էր, որ առաջնորդում էր ժողովուրդը՝ իր արգար իրաւունքների ու ազատութեան ճանապարհին :

II

Բայց ի՞նչ բովանդակութիւն է դնում «ժողովուրդ» գաղափարի մէջ մեծ նարողնիկը, հայ ժողովրդի Հայրիկը : «ժողովուրդ» հասկացողութիւնը, անկասկած, խիստ առաձգական է. ամէն մէկն իր ձեւով է հասկանում և ժողովրդի անունից խօսում : Բայց Խրիմեանի համար այդ գաղափարն ունէր իր պարզ ու որոշ բովանդակութիւնը : Ժողովուրդ ասելով նա հասկանում էր մարդկութեան աշխատանքի մասը :

Խօսելով ժողովրդի մասին՝ նա միշտ էլ նկատի ունէր «չինական» ժողովուրդը, «մշակ» ժողովուրդը : «Իաշտային գիւղերու բնակիչ աշխատաւոր և հաց վաստակող մշակ՝ ժողո-

վուրդն է» *) Այսպէս է նա բնորոշում ժողովուրդ հասկացողութիւնը : Եւ առհասարակ նրա ամէն մի աշխատութիւնը գրեած է ժողովրդի համար , «մշակ» և գիւղացի ժողովրդի համար : Նրա գրեած քննարում , անգամ հրապարակախօսական յօդուածներում , այդ ընդհանուր գիծն է անցնում կարմիր թելի նման , այդ ոգին է տիրապետում :

Ժողովուրդը , աշխատատէր ժողովուրդը մի բարձր , անգամ գերագոյն արժէք է վանի իմաստասէրի համար : Ժողովուրդն է մարդկութեան հիմքը , «բուն արմատ և մայր ամէն կարգի և վիճակի մարդոց» : Ժողովուրդն է «աշխարհիս մեծագոյն շինարար մասը» , ժողովուրդը «աշխատութեան մայրն է» **) , ժողովուրդը միաժամանակ մարդկութեան ստեղծագործ ոյժն է , նրա սիւնը , որ եթէ մի բուսէ դադարէ գոյութիւն ունենալուց , կը խախտուի նաև աշխարհաշէնքի հիմքը :

Վասպուրականի մեծ բարոյագէտը աշխատատէր ժողովրդի , աշխատատէր գիւղացիութեան ազնիւ գաղափարախօսն է , նրա շահերի և իրաւունքների աներեր ու համոզուած պաշտպանը , նրա անկեղծ բարեկամը , վերջապէս՝ նրա՝ «Հայրիկը» : Ո՛չ մէկի համար այնպէս

*) Սիրաք եւ Սամուէլ , էջ 68

**) Սիրաք եւ Սամուէլ , էջ 68-99

բնորոշիչ չէ այդ յատկանիշը, որքան Մկրտիչ
Խրիմեանի համար— ժողովրդի հայրիկը։ Այլ
կերպ էլ «մշակ» ժողովուրդը չէր ճանաչում
Վասպուրականի Արծաին։

Խրիմեանը ուամկապար էր, ազնիւ և հա-
մողւած ուամկապար։ Նա իր ամբողջ կեան-
քում անսայթաք հետեւեց ուամկապարութեան,
միշտ էլ բարձր պահեց «ուամիկի», այդ ար-
համարւածի պատիւը, այդ «մայր-աշխատա-
ւորի» արժէքը։ Բայց նա չէր քարոզում մի-
այն, այլ և կեանքում, գործի մէջ ցոյց էր
տալիս։— Պատմում են, թէ ինչպէս մի ան-
գամ Կ. Պօլսում ամիրաները, ազգի ջօջերը
այցի են գալիս պատրիարք Խրիմեանին, բայց
վերջինս մերժում է նրանց ընդունել, որով-
հետեւ այդ ժամին նրա մօտ կային «մշակներ»։
Անկասկած, ազգի «մեծերի» համար անհաս-
կանալի էր այդ երևույթը և նրանք զայրու-
թով, սև ոխով լցւած՝ հեռացան պատրիար-
քարանից, դառնալով նրա թշնամիները։

Բայց մեծ ժողովրդասէր հազեւորականը
մի նշանախեց անգամ չփոխեց իր ընթացքը,
իր ուամկասիրութիւնը։ Եւ չէր էլ կարող փո-
խել, որովհետեւ այդ իր խորին համոզմունքն
էր, իր էութիւնը։

III

Սրիմեանի աշխարհայեցողութեան վերեւ ընդգծած հիմնական դրութեան հետ անբաժան կերպով կապւած է մի բարձր գաղափար—աշխատանքի սկզբունքը : Սրիմեանը դնում է աշխատանքի պաշտամունքը . աշխատանքը ստեղծագործ է , աշխատանքը ազնւացնող է : Այսպէս բարձր է նա գնահատում աշխատանքը :

Բայց այդ ևս լոկ քարոզ և վերացական բան չէր նրա բերանում , նա ինքը կեանքում մի ազնիւ աշխատաւոր էր միշտ :

Աշխատանքը է՛լ աւելի բարձր իմաստ ունէր մշակ ժողովրդի Հայրիկի համար : Աշխատանքը մարդու հոսիւնն է կազմում , մարդու էական յատկանիշը : Մարդը իր աշխատանքով է միայն մարդ :

Սրիմեանը աշխարհը նմանեցնում է մի մեծ ագարակի , և մարդը այդ ագարակին մէջ մի գործաւոր մշակ է : Մարդը քանի կեանք ունի , պարտաւոր է անդադար աշխատել , առաջ տանել երկրի մշակոյթը . արդիւնաւորել աշխարհը , այդ մեծ ագարակը : Այս է մարդու կոչումը : Շեղւել այս ուղիից , չկատարել իր այս կոչումը , նշանակում է մարդ լինելուց զադարել : Աշխատանքը մարդու «կեանքը ար-

դիւնաւորող Աստուծու օրհնած սերմն է» *) :
Կարճ , աշխարհը և ամէն ինչ դուած է ստեղ-
ծագործ աշխատանքի վրայ :

Առանց աշխատանքի՝ կեանքը և՛ դադարկ
է և՛ անիրաւ : Իւրաքանչիւր մարդու բարո-
յական և բնական կոչումը աշխատանքն է :
Ամէն մի մարդ պէտք է ապրէ իր սեփական
աշխատանքով և աչք չդնէ ուրիշի աշխատան-
քի վրայ : Այս էր քարոզում և բարոյախօ-
սում Սրիմեանը : « Զվաստակս ձեռաց քոց
կերեսցես , երանի քեզ և բարի եղիցես » :
« Զգուշացիր , խրատում է Սրիմեանը , կաթիլ
մի ուրիշի ճակտի քրտինքէն չխառնես քո
քրտնաց հետ » : Ըստ մեր բարոյագէտի , ար-
դար է միայն այն մարդը , որ իր սեփական
աշխատանքով , իր « քրտնաց հացով » կապրի ,
իսկ « անիրաւ է այն մարդը , որ առանց աշ-
խատութեան ուրիշի քրտնաց հացը կ'ուտէ լի-
զրկանքներով » **) :

« Միթէ նա , որ յափշտակեց ընկերին հաց ,
նա կո՞ւշա պիտի ուտէ : Ոչ , ոչ , զրկանաց ու
յափշտակուր հաց առաւօտէն մինչև իրիկուն
չի տեւեր » : (Էջ 28 . Վանդոյժ) :

Եթէ աշխարհը այս բարձր և արդար սկզ-
բունքի վրայ դրւած լինէր , միանգամայն տար-

*) Սիրար եւ Սամոսէլ , էջ 84

**) Պապիկ եւ Թոռնիկ , էջ 3 :

բեր բնոյթ կ'ունենար նա, քան այժմ ունի։ Այժմեան աշխարհը, — հայկական և ընդհանուր, — շեղել է այս ճամբից, բնական եւ արդար աշխարհը չէ այս. — աշխատաւոր մշակ գիւղացին իր ճակատի քրտինքի, իր հալալ աշխատանքի տէրը չէ։ Արդի աշխարհի ամենավիրաւոր և անիրաւ կողմն է այս։ Արիմեանը ճանաչում է երկու մեծ դասակարգ. — մի կողմ կանգնած է մշակ ժողովուրդը, որ իրաւագործ է միանգամայն և անդադար հարստանարւում է, իսկ միւս կողմում կանգնած են իրաւատէրերը, հարստանարողները, ճրնչողները, բո՛լոր նրանք, որոնք չեն աշխատում և ապրում են ուրիշի աշխատանքով։ Հայ բարոյագէտը ցաւով է յիշատակում մեր անիրաւ աշխարհի այս անիրաւ կարգը ու իրականութիւնը, որ մշակ ժողովուրդը «զօր հանապազ շարաշար կը տքնի և քրտինք կը թափէ մարդկային յառաջադիմութեան համար, բայց նա իր յառաջ բերած արդիւնքէն խիստ նւազ և յոռի մասը կը վայելէ» *)։ Չկայ աշխատանքի և վայելքի հաւասար ու արդար բաշխում, ինչ կամենում և քարոզում է Արիմեանը։ «Երանի թէ իւրաքանչիւր մարդոց աշխատութեան հաց՝ իւր բերանը հասնէր, զի մարդիկ կան, որ բիւրաւոր մարդոց աշ-

*) Սիրաք եւ Սամուէլ, էջ 71

խատու՞թեան հաց իրենք կուտեն» :

Եւ այդ հարստահարողները , առանց քրր-
տինքի վայելողները , կազմում են մարդկու-
թեան փոքր , ամենաչնչին մասը , մինչդեռ
հարստահարւածների , «գրկեալների դասը ա-
մենամեծ մասն է , և անչափելի են այն բազ-
մադիմի գրկանքներ , որ կլինեն արևուն տակ ,
աշխարհիս վրայ» և որոնց ենթարկւում է
մարդկութեան այդ մեծագոյն , աշխատաւոր
քազմութիւնը :

Սրիմեանը միշտ էլ պաշտպանել է ժողո-
վրդի շահերը , պայքարել ժողովրդի իրաւունք-
ների համար . կուել աղաների և ամիրաների
տիրող անարդար կարգերի դէմ և հաւասարու-
թեան ու ճշմարտութեան , աշխատանքի եւ
վայելքի հաւասար բաշխման համար , թէև հո-
գեւորական , բայց նրա կեանքը եղել է մի
պեղեցիկ պայքար , նա հանդիսացել է մեր
հասարակական կեանքում մի աննման մար-
տիկ :

IV

Հողն է մարդու , աշխատաւոր մարդու
գոյութեան տոաջին և գլխաւոր հիմքը :

Այս է գիւղացիութեան ազնիւ գաղափա-
րախօսի մի հիմնական միտքը , որ անմիջա-
պէս և տրամաբանօրէն բղխում է այն բուռ-

րից, ինչ մինչեւ այժմ տեւեց :

Ժողովրդի «հարատութեան առաջին եւ մշտնջենաւոր աղբիւրը հողն ու երկիրն» է *), ասում է Սրիմեան, Բայց հողի հետ անբաժան կերպով կապւած է աշխատանքը, Հողը արգասաւոր է դառնում միայն մարդու աշխատութեան հետ միասին, Այդ երկու ոյժի միացած գործն է միայն ստեղծագործական : Հող և աշխատանք — ահա գլխաւոր գործօնները մեր մշակոյթի :

Ելնելով իր այս ընդհանուր տեսակէտից, Սրիմեանը մեր աղքատութեան աղբիւրի մեակն «անաշխատ ձեռքն» է համարում : «Երկրագործութեան» նշանաւոր հեղինակի, Միքայէլ Նալբանդեանի և Սրիմեանի հայեցակէտերի մէջ այս տեսակէտից զգալի նմանութիւն կայ : Մեր կեանքի և գրականութեան այս երկու վետերանները — Նալբանդեան և Սրիմեան — ներկայանում են միևնոյն իդէօլոգիայի ներկայացուցիչներ — երկրագործութեան և գիւղացիութեան գաղափարախօսներ : Սրիմեանի «Պապիկ եւ Թոռնիկ» աշխատութիւնը, որ գրւած է յատկապէս գիւղացի, մշակ եւ հողագործ ժողովրդի համար, հողի գեղեցիկ երգն է, մի ամբողջ ներբող : «Միրելի գիւղացի ժողովուրդ, քեզ համար գրեցի այս գիրքը :

*) Սիրար եւ Սամուէլ, էջ 90.

որ դու քո հայրենատուր հողն ու դաշտը սիրես և երբեք չբաժանուես» : Նա յորդորում է սիրել հողը , որովհետեւ գիւղացու կեանքը , «հողն է և հողագործութեան արդար և հալալ վաստակ» : «Օրհնեալ է հողն ու սերմեր , օրհնեալ՝ մշակի եզնամոխներ» : Նա ներբող է կարդում հողի հասցէին և յորդորում է գիւղացիութեան դէպի երկրագործութիւնը , որովհետեւ «աշխարհիս բովանդակ մարդոց սնունդ և կեանք հողագործութեան արդիւնքէն է» : Սիրիր հողը , նա պէ՛տք է միշտ՝ թէ «կենաց և թէ մահու օրը» , Խրիմեանը խրատում է չբաժանել մայր-հողից , շէքել և չծախել նրան , այլ , ընդհակառակը , փայփայել , մշակել և արդիւնաւորել : «Ի՞նչ աւելի արդար , ազատ և անխարդախ վաստակ կայ աշխարհիս վրայ , քան հողագործութիւնը» : Թոռնիկը թէև ամուսնացած էր , բայց պապիկը կրկին ամուսնացնում է նրան : Տարբեր ամուսնութիւն է այս և խիստ բնորոշ Խրիմեանի աշխարհայեցողութեան համար :— «Սիրելի թոռնիկ , դու մի կարծիր , որ եկեղեցու կամ քահանայի պսակ քեզ բաւական է : Լծեցէք գութան , դու տես հիմի , թոռնի՛կ , թէ ինչպէս պիտի պսակեմ զքեզ : Գնա՛ նախ գոմէշներուն և եզներուն ճակատները համբուրէ , արի գութանին մաճին քով խօնարհիր գետին՝ մայրենի հող համբուրէ , ձեռքս մաճին

վրայ դրած եմ, համարուէ պապկի ձեռք եւ մաճ. ահա քառասուն տարւան մաճկալ պապիկ, այսօր քեզ կը յանձնէ մաճկալութեան վսեմագոյն պաշտօնը» *) (ընդգծումն իմն է. Ե. Ֆ.): Եւ պապիկը թոռնիկի գլխին դնում է «ցորենարոյսից շինած մի գեղեցիկ պսակ» և կտակում է, որ երբեք թոռնիկը չվերցնի այդ պսակը, և երբ կը ծերանայ, այդ պսակը կը դնի իր անդրանիկ որդու գլխին ու այսպէս անընդհատ ժառանգաբար . . . Նա պսակում է թոռնիկին հողի հետ, գութանի հետ, դաշտի մշակութեան հետ . . .

Ահա այսպէս բարձր իմաստ ունէր այդ խորհրդաւոր պսակը:

Հողի և հողագործութեան մէջ աննման կրօնաւոր-բարոյագէտը մի այլ խոր իմաստ, բարձր արժէք ևս տեսնում էր և դնում. — Նա թոռնիկին պսակելով հողի հետ, յորդոր է կարդում՝ պինդ գրկել հողը և թոյլ չտալ, որ ուրիշները ձեռքից յափշտակեն և նա անհող մնայ, «ստրուկ դառնայ», երթայ ուրիշի դռներ վարձկան մշակ դառնայ **): Այսպէս հողի գաղափարի հետ կապւած է նաեւ ազատութեան գաղափարը, ազատ, մարդավայել կեանքի

*) Պապիկ եւ Թոռնիկ, էջ 49:

***) Պապիկ եւ Թոռնիկ, էջ 152.

հասկացողութիւնը : Հողը մարդու գոյութեան
և ազատութեան հիմքն է , յենարանը : Հող եւ
ազատութիւն — մէկը առանց միւսի անհաս-
կանալի է : Ռուս նարոզնիկական հասարակա-
գիտական դպրոցի գլխաւոր նշանաբանն էր
այս : Բայց Սրիմեանը այդ պահանջը չի վեր-
ցրել ուս մտածողներէց , այլ մեր հարազատ
կեանքի և իրականութեան արդիւնք է : Եւ
Սրիմեանը մշտապէս պայքարել է գաւառացի
հայերի պանդխտութեան դէմ , նրբ լքել են
իրենց հայրենի հողը և գնացել հեռաւոր եր-
կիրներ , Կ . Պօլիս և այլուր , և այսպիսով
կորցրել են իրենց ազատութիւնը , մարդկա-
յին արժանաւորութիւնը , դառել են ստրուկ և
ուրիշներէ մօտ ծառայ :

Հողին և երկրագործութեան , առհասա-
րակ գիւղական ազատ տնտեսութեանը , այդ-
պէս մեծ և առաջնակարգ դեր ու նշանակու-
թիւն վերագրելով , Սրիմեանը իր գործու-
նէութեան ընթացքում անդադար աշխատում
էր բարեփոխել տիրող աննպաստ պայմանները ,
երկրագործութիւնը բարձրացնել նահապետա-
կան դրութիւնից : Այդ հոգեւորականն է ա-
ռաջին անգամ Հայաստանի գաւառը մտցրել
եւրոպական երկրագործական գործիքներ , սոյն
տւել ժողովրդին կատարելագործած միջոց-
ներով մշակել հողը : Նոյնը և արհեստների վե-
րաբերմամբ : Ու Սրիմեանը ուր ոտք էր դնում ,

իսկոյն վառում էր կրթութեան և գիտութեան ջահը, դնում դպրոցի հիմքը: Դպրոց, դպրոց, դարձեալ դպրոց, ահա ինչ է հարկաւոր մեր գիւղացիութեան, ասում և կրկնում էր նա:

Բայց Խրիմեանի հիմնած դպրոցի անբաժան մասը կազմում էին արհեստները, երկրագործական - գիւղատնտեսական բաժինը: Այդպէս էր նա վարագում, այդպէս էր նա Տարօնում (Ս. Կարապետ), Միշտ էլ այս երկուսը, հող և գիտութիւն, տնտեսականը եւ քաղաքակրթութիւնը մի ներդաշնակ միութիւն, մի անբաժան ամբողջութիւն են կազմել նրա համար: Մէկը առանց միւսի չի կարող լինել, մէկը առանց միւսի թերի է, անառողջ: Նա մեծ տեղ էր տալիս տնտեսականին «վասնզի աշխարհիս վրայ հացի խնդիրը մեծ խնդիր է, զի մարդիկ հացով կ'ապրին»:

Նրա հոգին միշտ էլ հրճւում էր, երբ տեսնում էր այդ միասնական, այդ առողջ աշխատանքը: Խրիմեանի խորին համոզմունքով, առանց տնտեսական ապահովութեան, առանց արհեստի և գիւղատնտեսական բաժնի, մենք նոր սերնդից կը պատրաստենք միայն «ոռստմնական թշուառներ»:

Խրիմեանը իր հողի երգը վերջացնում է մի կտակով, որ միանգամայն բնորոշ է նրա աշխարհայեցողութեան, նրա մտորումների և

կենսահայեցողութեան համար :

«Նս կը մեռնեմ, թոռնիկ, զիս տարէք թաղեցէք մեր պատուլ արտի մէջ, որ գերեզմանոցի մօտ է: Գերեզմանս փորել տուր արտի մը քունջ, ուր բարդի, ուռենի ծառեր կան: Այնտեղ շատ եմ նստել և հանգստացել» *):

ՆՐՐՈՐԻ ՎԼՈՒԽ

Ի՞նչ է աշխարհը, կեանքը եւ մարդը. — Խրիմեանը հակամիլիտարիստ եւ «Թագաւորաց ժողով» պօեմը. — Այս աշխարհի դարմանը. — Իշխանութիւն եւ ժողովուրդ:

1

Մի այլ ազգակ, որ, հողից եւ աշխատանքից զատ, գերեզմանցապէս ազդում է և մեծապէս դեր է խաղում աշխարհում, բաղաբաղկրութիւնն է:

Հողից յետոյ, նկատում է Խրիմեանը, մարդու հարստութեան երկրորդ ամենամեծ աղբիւրը գիտութիւնը և արւեստն են, որ նոր հարստութիւններ են երեւան բերում:

Այս էր Խրիմեանի համոզումը, և այդպէս էլ նա միշտ ղեկավարւում էր կեանքում: Այդ երկուսը նրա համար միշտ էլ անբաժան էին միմեանցից: Բայց քաղաքակրթութիւն

*) Պապիկ եւ Թոռնիկ, էջ 207.

ասելով նա հասկանում էր շիտակ, ճշմարիտ քաղաքակրթութիւնը՝ գիտութիւնը և յոյսը։ Այդպիսի քաղաքակրթութիւնն, ահա մեծ դեր ունի աշխարհի և մարդու կեանքի բարեփոխման գործում, ազնւացման և բարձրացման մէջ։

Բայց արդի քաղաքակրթութիւնը չունի այդ կոչումը, այդ բարձր առաքինութիւնը։

Սոցիալեանք մի կողմից յոռեանս և միւս կողմից՝ լաւատես մտածող է։ Շատ մտածողների, բարոյագէտների և սոցիալ-փիլիսոփաների աշխարհայեցողութիւնը կրում է այդ կրկնակի բնույթը, ինչպէս՝ օրինակ՝ մի Ժան-ժակ Ռուսսօի։ Սա յոռեանս էր ներկայ կարգերի հանդէպ, իսկ լաւատես՝ ապագայի վերաբերմամբ։ Ճիշտ այդպէս էր նաև Սոցիալեանի վերաբերումը և կենսահայեցողութիւնը։ Ներկայ աշխարհը վատ է, վատ է ոչ միայն հայ աշխարհը, այլ աշխարհն ընդհանրապէս։ «Ներկայ քաղաքակրթ աշխարհը վատ է», անվերապահ յայտարարում է Սոցիալեանը։ Իսկ ի՞նչու է վատ։ — Որովհետև նա թողել է «արդարութեան իրաւախոտութիւնը», միայն «կռիւ, սուր ու թնդանօթի գործ կը դնէ, արիւնով կը լւանայ կեանքը։ Այդ հրազէն սպանիչ գործիքները իբրև արդարութիւն ի գործ կը դնէ» *)։ Այդպէս է նաև արդի քաղա-

*) Սիրաք եւ Սամուէլ, էջ 178.

քակրթութիւնը . նա դեռ ևս մահ է բերում ,
«դեռ մարդոց համար սպանութեան գործիքներ
կը հնարէ» : Աշխարհիս տիրապետներ և դիւա-
նագէտներ քուէ և հանգիստ չունեն . վիշապի
նման տուտի վրայ կեցած կը Ֆրչան , կը
սպառնան և ի՞նչ կը խնդրեն—պատերազմ ,
անշուշտ զիրար կլանելու համար» : *)

Սրիմեանը անվերապահ և անպայման հա-
կամիլիտարիստ էր : Իր աշխարհայեցողութեան
այս հակամիլիտարիստական գիծը շեշտւած
կերպով երեւան է գալիս իր ամէն մի գրւած-
քում , մանաւանդ «Սիրար եւ Սամուհի»-ի մէջ ,
իւր անդրանիկ գրւած քն էլ—«Հայգոյժ»—ունի
այդ շեշտը :

II

Բայց Սրիմեանի մտեից յետոյ , պատե-
րազմի ընթացքում , Անգլիայում , հայերէն եւ
անգլիերէն , լոյս տեսաւ մի ձեռագիր շափա-
ծոյ գրւածք , մի սիրուն պօէմ , որ գերագան-
ցապէս հակամիլիտարիստական է , ուղղւած
յատկապէս աշխարհի անիրաւ իշխողների եւ
աւերիչ սպառազինման դէմ : Այս գրւածքի
վերնագիրն է «Թագաւորաց ժողով» , գրւած
1900 թւին , էջմիածնում : «Մի օր նա (Սրիմեանը)
տուաւ ինձ մի ձեռագիր՝ ասելով . «այս

*) Նոյն տեղը , էջ 204 .

այժմ կարող չէ լոյս տեսնել մեր օրհնեալ Ռուսիայում, առ հետո, գուցէ հրատարակես զայն մի օր ձեր ազատ Անգլիայում»։ Ահա ինչ է ասում «Թագաւորաց ժողով»-ի հրատարակիչը՝ Տօնապետեանը *) :

«Թագաւորաց ժողով»-ը մի մարգարէական գրեածք է. Խրիմեանը մարգարէանում էր ներկայ-օրերը : — Աշխարհի բոլոր վեհապետները նստած են վեհաժողովի և խօսում են այն մասին, թէ «ո՞վ հանգիստ քուն ունի գիշերը» : Անգլիայի վեհապետը, «մեծ տիրապետն ովկիանու», յիշեցնում է իր «ահեղ նաւատորմիդը», որ «անպարտելի է ի ծովին և ովկիանոսն է իր պարիսպ» : Եւ այդ պատճառով անուշ է նրա քունը : «Իերմանիայի «խրոխտ ինքնապաշտ կայսրը» յիշեցնում է իր «կրթեալ զինւորութիւն, անպարտելի ահեղ բանակ» և նրա «քնարանն է կրուպի թնդանօթ» : Ռուսաստանը առաջ է քաշում իր կողակներին և նրանցով սպառնում : Բայց «Ռուսիայի վախը, նկատում է Խրիմեան, արեւելքից է, Չինաստանից, Եապոնիայից» :

Ապա խօսք է անում Թիւրքիայի վեհապետի, սուլթանը. — «ձեռք նորա յամանե-

*) *The Meeting of the Kings by Khramean, the Katholikos of all armenians, London, 1915 p. էջ 24.*

Նին, ամենեսունն ձեռն ի նա» : Սրանով է
սկսում նա և հարցնում .

Ո՞վ բազապանձ իշխանք երկրի,
Գիտե՞ք արդեօք պատգամին միտք,
Ձեր ձեռք քարեքն զիս չորս կողմեք,
Իմ ձեռք բռնեք ձեր օձիքեք .
Քարեքեք որչափ կամիք,
Եւ ես անշարժ մնամ ի կեդրոն
Չնաշխարհիկ Բիւզանդիոն .
Վա՛յ աւուրն, որ միանաք,
Ձիս մի կողմեք քարեք ի բաց,
Այդ յաւիտեան դուք չեք տեսար,
Քանի դժւար է, դուք գիտե՞ք .
Երբ խնդիր կայ բաժնի վերեք .
Որ առիւծն է եւ զօրաւոր,
Բաժին խնդրէ մեծ մեծ կտոր :
Հարցեք դուք այժմ, հանգիստ է քունս .
Օրհնեալ է Ասւլաձ, խոր է իմ քուն .
Ես հաւատամ նախասագրին
Չունիմ գլխոյս ոսկեքարձիկ,
Կամ թնդանօթ այն կրուպի .
Բայց ես ունիմ պատրաստ բարձեր,
Ժամանակին հետեւելով
Ըզմինն ընտեմ, դնեմ գլխոյս ,
Եւ ապահով ննջեմ ի քուն :

Բնորոշ է այն, որ Սրիմեանը արդարու-
թիւնը, իր խօսքը դրել է մի փոքրիկ միապե-
տի՝ Բելգիայի Թագաւորի բերնում : Նա է յի-

չեցնուլ աշխարհի մեծ իշխողներին ճշմարտութիւնը .

«Ասացե՛ք, ո՛վ վեհապետ,
Թե ո՛ւմ վրայ է հաստատու
Ձեր գանձ, արո՞ւ եւ տրուքիւն .
Գու՛ք կարծուլ է՛ք, թե գանձ, արո՞ւ
Կարէ ինճին կալ հաստատու,
Եթէ չունիցի նա պատկանդան
Հաւատարիմ իւր ժողովուրդ:
Աշխատեցե՛ք, ո՛վ վեհապետ,
Ձեր պատկանդան հաստատ պահել
Հաւատարիմ ժողովուրդով:
Քանի որ կայ մեր այս աշխարհ,
Պիտոյ է միտ աշխարհավար,
Թագաւոր ժողովուրդին
Եւ ժողովուրդ՝ թագաւորին:
Արդ ես ասեմ, ինչ է իմ բարձ,
Գուցէ խնդա՛մ եւ զարմանա՛մ .
Ժողովուրդի սիրտն է իւր բարձ,
Բելնիոյ հեղ թագաւորին
Ուր ես գլխիկս դնեմ խաղաղ:
Յանկալի է, յոյժ ցանկալի,
Խաղաղութիւն մեր աշխարհին,
Խաղաղութիւն թագաւորաց,
Խաղաղութիւն ժողովուրդին .
Հերի՛ք այսչափ մեծութեան տեղ,
Բաւ էւ շատ է, սահման դրե՛ք .
Հերի՛ք անթիւ զեկն ու բանակ,

Ջինուրական տուրք անհանալ . . .

Ազգեր ողջոյն հեծեն ուլորմ,

Բողոքում են մինչեւ յերկին . . .

Բաւ է, դրեմ սուրն ի պատեան,

Ողջունեցեմ խաղաղութիւն:

Բնիցիայի թագաւորի խօսքից յետոյ,
աշխարհի բոլոր վեհապետները տալի են ելնում
և ասում.

«Կեցցե, ասեն, Բելնիոյ բազ.

Նա բան խօսեց նեմարտութեամբ,

Աւեսարան եր իւր բերան . . .

Բայց մենք դառնանք ի մեր բան:

Աւելի մէջքերու մեծեր, քան աշտափ, ան-
կարող էի անել: Կարծում եմ աշտափան էլ
պարզ գաղափար է առիտ Սրիմեանի այս վեր-
ջին ուղադրաւ աշխատութեան ընդմիջ մասին:
Անկասկած, այս գրեւծքը ոչինչ է որ բան չի
առիտ և ոչինչ չի աւելացնում Սրիմեանի
փառքի և անւան վրայ: Նա առանց այդ եր-
կին էլ մեծ էր, և մանաւանդ այս գրեւծքի
ոգին նայնն է, ինչ նրա նախկին գրեւծքների:

III

Այսպէս, ամբողջ աշխարհում թշւառու-
թիւնը համատարած է, Այսպիսի պատկեր ու-
նի աշխարհը Սրիմեանի համար:

Բայց ո՞վ է այդ համատարած թշւառու-

Թեան բուն պատճառը: — Մարդն է այդ, Մարդը չարին հակամէտ է: Աւելին, Մարդը ոճրամէտ է. նա «չարաստեղծ և չարահնար է»: «Մարդն իբրև հեղինակ իւր սրտին գործարանին մէջ կստեղծէ զչարն և կհանէ ի դուրս, և սա է թշուառութեան աղբիւրը»^{*)} «Սառնարոյս կ'աճին» աշխարհ-ագարակի մէջ՝ ծաղիկներ և փուշեր, այսինքն՝ երջանկութիւն և ապերջանկութիւն: Եւ այդ բոյսերի մշակը մարդն է, «Աշխարհիս մեծ պատահարներ մարդիկ են և նոյնիսկ մարդն է մարդուն պատահար: Մարդոյն կենաց մէջ պատահարն ու պատիժը՝ դարձեալ նոյն ինքն մարդն է»^{**)} Այս «երկվտակ հոսանքներ», շարութիւն եւ բարութիւն, դժբախտութիւն եւ երջանկութիւն կը ծաւալեն մեր ընկերային կեանքի վրայ, նրանք «համընթաց» են և «զուգամին» եղբայրներ:

Մեր աշխարհի կարգն է այս սկզբից ի վեր, և այսպէս պիտի տակաւին շարունակուի: Խրիմեանը չի հաւատում աշխարհի և մարդկութեան արագ վերածնունդին: Նա չի հաւատում, որովհետեւ մարդը դեռևս մի «անհալ և անկատար հանք է»:

Բայց նա հաւատում է աշխարհի վերջին վերածնունդին: — Նա իր մի նամակում, գրած

^{*)} Սիրար եւ Սամուէլ էջ, 160.

^{**)} Սիրար եւ Սամուէլ էջ 2, 1-908.

1877 թւին, մարտի 10-ին, ռուս-տաճկական պատերազմի միջոցին, ներկայացնում է դրութիւնը և տալիս մարդկութեան վերածնունդի պատկերը: Սիստ իմաստալից և բնորոշ է այդ նամակը: «Քաղաքային մրրիկ մի է այս եւ կ'անցնի շուտով. խաչի, զոհի անձնւիրութեան ժամանակ է, ժողովուրդ, ազգեր և աշխարհ արեան գետեր պիտի անցնեն, կարմրին սրուկներ: Այս աշխարհիս ճակատագիրը ջուր և արիւն է. երկուքն ևս պէտք են զի երկուքն ևս մարդոց մեղքեր կը բանան: Ամեն ժամանակ իւր Մովսէսն ունի. մարդիկ պէտք է կարմիր ծովէն անցնեն և մկրտւին»): Սրիմեանը հաւատում է, որ կըգայ ժամանակ, երբ հնարաւոր կլինի «խցել չարին ակն, որ չարութիւն չբղխէ, և բանալ բարոյ ակն, որ բարութիւն բղխէ»): Իսկ այդ նպատակի համար պէտք է կռւել մարդու դէմ, քանի որ նա է «մարդոյն մեծ պատահարը»: Նա ընդունում է, որ «երկրի բնական փուշեր հնազանդ են մարդոյն, և մարդ կարող է զանոնք արմատով քանդել եւ վերջը ծաղիկներ տնկել»: Մարդը ծնելիս ոչ բարի է և ոչ չար, հետեւապէս կարելի է նրան ցանկալի ուղղութիւն տալ և մեր ուզածի նման դաստիարակել:

IV

Բայց ի՞նչ է «դարման այս մեր հիւանդոտ և թշւառ աշխարհի», ի՞նչ միջոցներով

հնարաւոր է բուժել այս աշխարհը : Դաստիարակութիւնը, գիտութիւնը և քաղաքակրթութիւնը մէկն են այդ միջոցներից, և՛ զօրաւոր միջոցներից : Բայց դաստիարակութիւնը միայնակ աւելորդ է այդ չարիքի դէմ, որ «անչտփի հին և խորարմատ» է : Արիմեանը չի հաւատում դաստիարակութեան այդ անօրինակ օյժին . նա չի հաւատում, թէ այդ հրաշքը, — մարդու «չարութեան ակն խցել կարող է միայն մարդու ձեռքը արհեստաւորէ» :

Նա հաւատում է այդ հրաշագործութեանը այն դէպքում միայն, եթէ «մարդոյն դաստիարակող ձեռքին հետ աւետարանի ոգին և ընկերութեան ձեռքն ևս հրաշագործէ, յայնժամ կհաւատամ, թէ մեր ընկերական կեանք կը ծաղկազարդի և կ'ազատի շարութեան եւ թշուառութեան փուշերէն» : Արիմեանը հաւատում է, որ շիտակ կրթութիւնը և գիտութիւնը լոյս կը մտցնի այս աշխարհ, երբ «Աւետարան, ընկերսիրութիւն և միաբան զօրութիւն» կը թագաւորէ աշխարհում, երբ, կարճ, բնական և բարոյական հիմունքների վրայ կը դրւի աշխարհը, մարդկային կեանքը : Աշխարհը խախտւել է, աշխարհը շեղւել է բարոյական և բնական օրէնքների ճամբից : Բարոյական և բնական հիմունքների վրայ պէտք է դնել բովանդակ ընկերային շէնքն—ընտանիք, պետութիւն, դաստիարակութիւն, քա-

զաքակրթութիւն : Նա ընկերային կեանքին մեծ նշանակութիւն է տալիս — ընկերային միջավայրումն է ամէն ինչ աճում, մարդը զարգանում : Մարդը դառնում է մարդ ընկերային կեանքում, առանց դրան նա ոչինչ է :

Աշխարհը շարժող ուժերը շատ են : Նիւթականը զօրաւոր ազդակ է : Բայց միակը չէ : Նիւթականի, տնտեսականի հետ բարոյականն ևս մեծ գործօն է : Ըստ Խրիմեանի, աշխարհը մարդուն տրւած չէ միայն որպէս «նիւթական կեանք», որպէսզի մարդը վայելէ միայն երկրի բարիքը : Մարդու մեծ կոչումն է եւ այն, որ «նիւթականի հետ կապէ բարոյական կեանք» : Մարդն աննպատակ ծնած չէ : Նա աշխարհ դալով՝ ունի իր կոչումը, բարոյական կոչումը՝ մարդկութեան հանդէպ : Այս երկուսը, բարոյական և նիւթական կեանքը, անբաժանելիօրէն կապւած են իրար հետ : Եւ այդ կազմում է Խրիմեանի աշխարհայեցողութեան բնորոշ գծերից մէկը՝ առողջ և գիտական : «Անհնարին է, ասում է նա, հացն ու բանն որոշել իրարմէ, նոքա այնչափ սերտ կապակցութիւն ունեն իրարու հետ, ինչպէս հոգին մարմնոյն հետ» :

Ո՞րն է բարոյական հիմունքը — սէր, հաստատարութիւն, արդարութիւն, եղբայրութիւն, միութիւն և ընդհանուր մարդասիրութիւն : Ահա Խրիմեանի պատասխանը :

Աշխարհի միւս հիմքը կազմում է բնական օրէնքը: Իսկ ի՞նչ է թելադրում այս օրէնքը: — Մարդիկ բնութիւնից ազատ են, մարդիկ «հաւասար կծնին, հաւասար կմեռնին, բայց անհասարակ՝ ապրին»^{*)} նրանք պէտք է նաև հաւասար ապրին. այս է բարոյական և բնական օրէնքի թելադրութիւնը: Այստեղ Նրիմեանը դնում և պաշտպանում է բնական իրաւունքի սկզբունքը, որի տաղանդաւոր տեսարանն է Ժան-ժակ Ռուսսօն և որի ազդեցութիւնը ակնբախ է Նրիմեանի վրայ: Նրիմեանը չի ընդունում, թէ բնութիւնից է անհաւասարութիւնը: «Մի հաւասար, ժողովուրդ այդ վարդապետութիւնը տիրապետաց ոգին ստեղծեր է, մարդասէր և արդար Աստծուն չէ, որովհետև ընդհանուր մարդկութեան կոչումը և կեանք՝ ազատութիւն, արդարութիւն և հաւասարութիւն է երկնից առաջ և աշխարհի քաղաքակրթութեան օրինաց առաջ»^{**)}: Աստուած մարդկանց հաւասար է ստեղծել, «հաւասար ազնւական»։ «Միայն աշխարհին աչքու դատաստանը խտիր կը գնէ և այնպէս կը տեսնայ»։ «Կը գովեմ զքեզ, եթէ անձնականաւ նաչ լինելով խոնարհամտիս, այլ չեմ ներեր քեզ, թէ անչափ նւաստանաս, մինչև մոռա-

*) Սիրայ եւ Սամուէլ, էջ 178.

***) Նոյն տեղը, էջ 89.

նառ մարդկութեան հաւասար պատիւ»^{*)} :
Մարզն ազատ է, և նա պարտաւոր է ամէն
դնով պաշտպանել իր մարդկային պատիւը և
արժանաւորութիւնը, իր մարդկային իրա-
ւունքները :

Այսպէս, այդ երկու օրէնքները, բարոյա-
կան և բնական, անբաժան են միմեանցից :
Խրիմեանը կեանքում, իր գործունէութեան
ընթացքում միշտ էլ այդ է քարոզել, այդ
ուղղութեամբ է ազդել կեանքի վրայ, բար-
քերի ազնւացման վրայ :

Ահա մի բնօրոյ գէպք նրա կեանքից :
1893 թւին էր, երբ նա կաթողիկոսացած հա-
նապարհուում էր Էջմիածին : Երբ ժամանում
է Երեւան, նրան, ի միջի այլոց, շրջապա-
տում են նաև Երեւանի քահանաները՝ շքեղ
կազմուած : Այս երեւոյթը գրաւում է պարզա-
սէր Խրիմեանի ուշադրութիւնը և նկատում է .

«Այդ ինչ փառաւոր Ֆարաշայ ունես, տէր
հայր, ես ինքս այդպիսին չունեմ : Աւելի լաւ
չէ՞ր լինի արգեօք, գրա վրայ ծախսած փողե-
րով հողայիք ձեր ընտանիքը, կրթութիւն տա-
լիք ձեր որդոց . . . Բողէք այդ ծաղկեայ
զգեստները : Այսօրւանից հազէք պարզ, հա-
սարակ, սեւ զգեստներ : Մտածեցէ՞ք աւելի
զարգարել ձեր ներքին, մտաւոր և բարոյա-
կան կողմը, գրտի զարգարանքը մի կողմ թող-

^{*)} Փամաճակ եւ Խորհուրդ իւր, էջ 88 .

նելով»^{*)} :

Այդ բնական և բարոյական օրէնքներով պէտք է ղեկավարւի նաև երկրի իշխանութիւնը, դրանք պէտք է կազմեն պետութեան հիմքերը :

Նա առհասարակ գէժ չէ իշխանութեան . նա գտնում է այդ անհրաժեշտ . «Իշխանութիւն ժողովրդին և ժողովուրդ՝ իշխանութեան միշտ պէտք են աշխարհիս վրայ : Եթէ մին կամ միւս պակսի՝ կղաղարի կամ կխոտորի ընկերվարութեան կեանք» : Բայց իշխանութեան մեծ և նւիրական պարտքն է «արգարութիւն սիրել և օրինաց իրաւացի վճիռը արգարութեամբ ի գործ դնել» : Նրա պարտքն է երկրի խաղաղութեան վրայ հսկել, «հանապազ հողալ ժողովրդի բարօրութեան, բարգաւաճման և յառաջդիմութեան համար» : Մի իշխանութեան զօրութիւնը և հաստատութիւնը՝ արդար և հաւասար օրէնքն է : Իշխանութեան սրբազան պարտականութիւնն է օրէնքը «ճշտութեամբ, հաւասարապէս գործադրել տկարին և զօրաւորին վրայ, իշխանին և ժողովրդին վրայ»^{**}) : Մի երկու էջ յետոյ, Խրիմեանը նկատում է . իշխանութեան «առաջին և վերջին մեծ պարտիքն է լոյս, գիտութիւն և

^{*)} Սիրաք եւ Սամուէլ, էջ 82.

^{**}) Սիրաք եւ Սամուէլ, էջ 46.

կրթութիւն տարածել ընդհանուր երկրին մէջ .
իշխանութեան ատուցելն սկսեալ մինչև խոնարհ
ժողովրդի խրճիթը՝ հաւասարապէս լոյս ծա-
ւալել , հաւատալով , որ երկրին բարգաւաճանք
ժողովրդին լուսաւոր կրթութիւնէն կձնի , ինչ-
պէս թշուառութիւնը՝ նրա տգիտութիւնէն» :*)
Մի բնորոշ կէտ ևս , որով աւելի ևս պարզը-
ւում է Խրիմեանի հայեացքը պետութեան եւ
կառավարութեան պարտականութեան մասին :
Ահա այդ կէտը . «ինչ որ իշխանութեան պար-
տիքն է , այն է ահաւասիկ ժողովրդին իրա-
ւունք է , այն է տիրապէս ժողովրդին պար-
տիք» (էջ 60) :

Խրիմեանը դէմ է այն իշխանութեան , որ
դեկավարւում է հետեւեալ յոռի եւ յետադէմ
տեսակէտով— «ժողովուրդը տգիտութեան և
անզգայ թմբութեան մէջ պահել , որպէսզինա
կոյր մնայ և չանսաստէ իշխանութեան դէմ» :
Նա դէմ է այն իշխանութեան , որ «գատա-
տանի առաջ նւիրական չի համարի օրինաց
հաւասարութիւն և կթողու , որ դատաւորաց
կամք՝ դատարանին մէջ իբրև օրէնսգիրք
վճռէ» :

Այսպէս ահա մի շարք գործօններ՝ գի-
տութիւն և լոյս , աշխատանք և հող , հաց և
բան , նիւթական և հոգեկան՝ կապւած են ի-

*) Սիխար Է. Սամուելի 56.—60 .

բար կետ և ազգում են կեանքի վրայ միա-
տին :

Այսպիսի գործօնների շնորհիւ միայն հնա-
բաւոր է կատարել այն «հրաշքը» — վերացնել
ՅԹԼԱՈՒՍԷԹեան փշերը», զարգացնել ծաղիկ-
ները և ապահովել մարդկային վերածնունդը :

Չ Ո Ր Ր Ո Ր Դ Գ Լ Ո Ի Խ

Հայ ընտանիքը եւ նրա հիմքը . — Նրա
ճերկայ պատկերը . — «Երախտի ընտանիքը» . —
Դեպի յետ . — Կնոջ դերը :

Հայ ժողովրդի համար նկարում է հայոց
հայրիկը «Երախտի ընտանիքը» : Ինչ է ներ-
կայացնում այդ իրենից . — Մեր բարոյագե-
տին չի զբաղեցնում ընտանիքի ծագման հար-
ցը : ոչ էլ նա տալիս է ընտանիքի զարգացու-
մը կամ քնադատում այդ ինստիտուտը : Խը-
րիմեանը նկարում է միայն այն ընտանիքի
պատկերը , որ նրա ցանկացածն է , զբւած
նշմարիտ , բնական և բարոյական հիմունք-
ների վրայ : Այստեղ էլ նոյն ընդհանուր տե-
սակէտն է , ինչ մինչեւ այժմ տեսանք :

Ամուսնութիւնը , ըստ Խրիմեանի , բնա-
կան օրէնք է , նա մարդու բնութիւնից ան-

քաժան է : «Ամուսնութեան օրէնքը մարդկու-
թեան հիմքն է . բնութեան մէջ խորապէս հաս-
տատուած և ոչ մի ձեռք չի կարող խախտել ,
և եթէ խախտի , մարդ իւր կեանքովը կը չքա-
նայ» : Իսկ ընտանիքի հիմքը , ամուսնութեան
քուն օրէնքը բնական սերն է : «Բնական սերն է
միայն , ասում է Սրբիմեանը , բոլոր բնութեանց
կենդանատու հոգին և զօրութիւն , եթէ չկեն-
դանացնէ սէրը՝ բնութիւնը կմեռնի : Հզօրա-
գոյն է սէրը երկու ամուսնաւոր սիրելեաց
մէջ . երկու շնչով կը շնչէ , երկու սրտով կմիա-
նայ , երկու լեզւով կխօսի , երկու ոգւով կապ-
րի , երկու ձեռքով կը զօրանայ , եթէ մին
պակսի՝ սէր կմեռնի , զի սիրոյ կեանքը երկու
սրտից միութիւն է» *) : Այր և կին ներկայա-
նում են ամուլակիցներ , հաւասար ընկերներ և
աշխատակիցներ կեանքում :

Այսպէս , ընտանիքի հիմքում պէտք է
գրւած լինի բնական , բարոյական և բանա-
կան օրէնքը :

«Մանիր զքեզ» , Սրբիմեանը այս իմաս-
տուն առածն է առաջարկում գրած ունենալ
ընտանիքի «սրահի սիմից» վրայ , որպէսզի
երբեք չմոռացւի , այլ միշտ աչքի առաջ լինի ,
կեանքի մէջ առաջնորդող գաղափար հանդի-
սանայ : Այդ իմաստութիւնը թելադրում է՝

*) 'Իրախտի ընտանիք , էջ 119 .

լինել խոհական, վարել բնական և բանական կեանք, լինել համեստ, չափ ու սահման դնել տնտեսական կառավարութեան վրայ, հացը չափով ուտել, հանդերձը չափով հագնել, Այս պէ՛տք է լինի առաջնորդող նշմարութիւնը. «Թարդը մի անգէտ մանուկ է, կվազէ միշտ դէպի սիրուն խաղալիկներ» *) :

Հայոց Հայրիկը ցաւով է նկատում, որ հայ ընտանիքը հեռացել է այդ շաւղից, ցաւով գիտում և նկարում հայ ընտանիքի հիւանդ ու հիւժուող կերպարանքը : Եւ նրա այդ գրւածքի, «Իրախտի ցնտաճիքի» նպատակն է ցուցադրել հէնց հայ ընտանիքի այդ հիւանդ կերպարանքը, որ՝ ինչպէս հայելի՝ հայ ժողովուրդը գնի իր աչքի առաջ և նայի :

Բայց նա միայն դրանով չի բաւականանում : Նա ցոյց է տալիս նաև բուժելու համբան, մատնանշում՝ դարմանելու միջոցները : Հայ ընտանիքի մէջ մտել են մի շարք մոլութիւններ, զեղխութիւն և ցոփութիւն, նորասիրական պերճանքներ . . . Եւ ցաւալին այն է, նկատում է Խրիմեանը, որ այս բոլորը մտել են հայ ընտանիքը որպէս քաղաքակրթութիւն : «Արեւմտեան քաղաքակրթութեան հեղեղի ջուրը շատ խառնուրդ և պղտոր է, չարն ու բարին, լոյսն ու խաւար՝ զուգընթաց» :

*) Իրախտի ցնտաճիք, էջ 119.

Նախնական, բնական և մաքուր վարքն ու բարքը, ընտանեկան սրբութիւնը վերացան և մարդիկ ընկան անառակութեան մէջ:

Այս դրութիւնից դուրս գալու համար պէտք է մտցնել ընտանիքում քաղաքակրթութեան ճշմարիտ տարերքները, այսինքն՝ ճշմարիտ գիտութիւն, կրթութիւն և լուսաւորութիւն: Նա քարոզում է գնալ դէպի յետ, դէպի բնական վիճակը: Անկասկած, ոչ յետ դէպի բարբարոսութիւն, այլ յետ դէպի բնական մաքուր կարգերը, ճիշտ ժան-ժակ Ռուսսօի իմաստով: Նա միանգամայն անհանդուրժելի է համարում այն հիւանդոտ երեւոյթը, որ մայրը, թէև ստինքները լի կաթով, իր մանուկին յանձնում է օտար կաթին և օտար գրկին: Նա արժանի չէ մայր կոչւելու. «մայր մի կարող չէ այս պարտիքն զեղծել, զոր թէ բնութեան օրէնք և թէ բնական սէր՝ անեղծ գծեր են մօր սրտին և կուրծքին վրայ»: Վերջապէս, բնութեան անփոփոխ օրէնքն է այդ պարտիքը դրել մօր վրայ:

Կինը մեծ դեր և արժէք ունի կեանքի մէջ, յատկապէս ընտանիքում: Ըստ Խրիմեանի, կինն ևս այր մարդու հաւասար է եւ հաւասար ընդունակ առաջադիմելու, մարդկութեան օգտակար լինելու: Բայց նրա աշխարհը գլխաւորապէս ընտանիքն է. ընտանեկան դաստիարակութիւն, կրթութիւն և տրն-

տեսութիւն առտնին կառավարութեան : «Մայրերն են միակ առաջին վարժապետ և կրթիչ իրենց զաւակներու՝ հաւասարապէս թէ ազգիկների և թէ տղաների» : Խրիմեանը իր գործունէութեան ընթացքում միշտ էլ ուշագրութիւն է դարձրել օրիորդաց կրթութեան վրայ : Եւ այդ այն տեսակէտից էր նա անհրաժեշտ գտնում , որ մայրերն են երեխաների առաջին դաստիարակները : Միայն դպրոցական ուսումը անբաւարար է , առաջնակարգ կարեւորութիւն ունի նաև ընտանեկան ազատ ու բարոյական դաստիարակութիւնը :

ՀԻՆԳՆՐՈՐԴ ՔԼՈՒԽ

«Ժամանակ եւ խորհուրդ իւր» . — Ժամանակի տեսութիւնց եւ պրօգրեսի գաղափարը . — Ժամանակը եւ մարդը . — Հանճար եւ ընկերային գօրութիւն . — Խրիմեանի հասարակական իդեալը :

I

Աշխարհը , նե՛րկայ աշխարհը վատ է , ունի շատ յոռի կողմեր : Ներկայ աշխարհի վրայ թշուառութիւնը համատարած է , մարդիկ ունեն անթիւ մեղքեր , նրանք մշտապէս իրար

բզկտում են, ծւիկ-ծւիկ անում նիւթական շահի յետեւից վազ աւելով: Ներկայ ընկերային կեանքը վիրաւից է, իսկ այժմեան քաղաքակրթութիւնը շիտակ և ճշմարիտ չէ:

Այս չափով մեր բարոյագէտը յոռետես է, նրա կենսահայեցողութիւնը՝ յոռետեսական: Բայց նա հաւատում է խորապէս, որ ամէն ինչ փոխւելու է, և փոխւելու է գէպի լաւը, գէպի ազնիւը և բարձրը: Այդ շունչն է փչում նրա իւրաքանչիւր բարոյագիտական գրեւծքից:

Մեր իմաստասէրը իր «Փամանակ եւ իսահորդ իւր» իմաստասիրական ուշագրաւ աշխատութեան մէջ տալիս է մի ամբողջ և իւրայառուկ տեսութիւն ժամանակի մասին: Փամանակի տեսութիւնը սերտօրէն կապւած է պրօգրէսի գաղափարի հետ: Նա ճանաչում, ընդունում է պրօգրէս մեր աշխարհում, մեր ընկերային կեանքում, ազգերի պատմութեան մէջ: Այդ պրօգրէսն անհրաժեշտ է և անխուսափելի, թէև տեղի է ունենում գանգաղ և ծանր երկունքով, թէև ընթանում է գանգերի և ազգերի վրայով:

Փամանակը մի հզօր և հուժկու ոյժ է: Փամանակը ամենակարող է: Փամանակը մեծ աշխարհակալ է «աշխարհի բոլոր գահերու, բոլոր թաղերու վրայ»: Փամանակը բոլոր մարդկանց «միահամուռ կը վարէ գէպի գե-

բեզմանին վիհը» : ժամանակը հանուր մարդկութեան գործերի մեծ գիւտնագէտն է , նա՛ է արձանագրում մարդկային կեանքի հաշիւը , ինչպէս և բոլոր թագաւորների հաշիւը : Ժամանակը մի աւերիչ ոյժ է . նրա ոյժի տակ ամէն ինչ ջախջախւում , փշուում , տրորւում է : Եւ ինչո՞ւ . որովհետեւ նրա կառքի անիւները կարծրակուռ երկաթէ են և ժանիքները պողպատէ :

Բայց , միւս կողմից , ժամանակը նաեւ յեղափոխիչ-ստեղծագործական ոյժ է . նա մի կողմից՝ աւերելով , ոչնչացնելով հինը , վաար և յոռին , միւս կողմից՝ ստեղծագործում է նորը , ազնիւը և բարձրը : Ժամանակը խորտակելով հինը , դիմում է դէպի բնական եւ բարոյական կարգերը , դէպի ճշմարիտ քաղաքակրթութիւնը : Մի տեսակ դիալեկտիկական պրօցէս է այդ , որ անընդհատ կատարւում է :

Մարդն մարդուն գայլ . մարդն է աշխարհի համատարած թշւառութեան բուն աղբիւրը : Նա ինքն է իր սեփական թշուառութեան հեղինակը : Նա է աւերիչ , սպանիչ գործիքներ հնարում միմեանց ոչընչացնելու համար : Այդ բոլորը նա անում է գիտակցաբար կամ անգիտակցաբար : Բայց այդ ամէնը ոչինչ են ժամանակի ոյժի առաջ : Մարդն անգոր է ժամանակի հանդէպ . Վերջնական յաղթանակը պատկանում է ժամանակին : Վերջիվեր-

ջոյ, թէեւ դարերի ընթացքում, յաղթական
ժամանակը սլաօներազմի քանդող ձեռքը
կարճելով, կընգարձակէ խաղաղութեան եւ
յառաջդիմութեան ձեռքը, և սա է հէնց ժա-
մանակի «գործ և խորհրդանշան», որ աշխարհս
քակելով և շինելով միշտ կառաջադիմէ,
անշուշտ ամէն հնութիւն պիտի քանդուի: Մեր
աշխարհում գեռ ևս ամէն բան երերուն է և
անհաստատ, և ինչ որ «ազատամիտ հերոսներ»
աշխատում են մի ձեռքով շինել, «խտրու-
թիւն, հնութիւն և՛ նախապաշարմունք միւս
ձեռքով կը քանդեն»: Բայց նա չի ցաւում,
որ քանդում են, և նրա հաւատը լաւագոյն
ապագայի վերաբերմամբ մի վայրկեան ան-
գամ չի տատանւում: Ինչո՞ւ.— «Քանդողներ
միշտ աւերակաց տակ կը մնան, գերեզման
կը ծածկէ զիրենք և նոր-նոր շինողներ կձնին»:
Հէնց սկզբից ի վեր այս է աշխարհի գործը,
էական կողմը—մարդիկ միշտ շինելով և քան-
դելով առաջ կերթան, Բայց վերջնական յաղ-
թութիւնը «շինողներուն է»: Իսկ ինչո՞ւ. ու-
րովհետեւ նրանց գործիքներն են գիտութիւն,
քաղաքակրթութիւն և արդարութիւն, իսկ
քանդողների՝ տգիտութիւն և հնութիւն: Մէ-
կի առաջնորդն է լոյս և գիտութիւն, իսկ
միւսի՝ խաւար, մէկի իշխանութիւնն է ազատ
օրէնքը, իսկ միւսի՝ սուտը, բռնութիւնը:

Այս պատասխանը, ուր կայ ամբողջ մի

չասարակական թէօրիա, վերին աստիճանի բնորոշ է Խրիմեանի աշխարհայեցողութեան համար: Ամէն տեղ նա յանգում է միևնոյն եզրակացութեան, միեւնոյն լուծման: Այսպէս երկու տեսակի ոյժեր՝ քանդող և շինող՝ մշտապէս յաջորդում են իրար ազգերի կեանքում, պատմութեան մէջ: Բայց յազթանակը շինողներինն է և, հետեւապէս, ժամանակի առաջխաղաց ընթացքը, մարդկութեան պրօգրէսը ապահովւած է: Իրանում խորապէս համոզւած է հայ բարոյագէտը:

Այդ պրօգրէսը ապահովւած է ընդհանրապէս հանուր մարդկութեան, ինչպէս և մեզ՝ Արեւելքի համար: — «Ժամանակը վաղուց է, որ թողուց Արեւելք և դնաց Արեւմուտք: Ժամանակ միշտ յԱրեւմուտս յարատե չի մնար. մի օր կդառնայ յԱրեւելս և զայն ևս իր հնութենէն կվերանորոգէ» (Ս. և Սմ. էջ 185):

Ըստ Խրիմեանի, պրօգրէսի մի կարեւոր ազգակն է ընկերային ոյժը, միութեան զօրութիւնը, հաւաքական աշխատանքը:

Նա մեծ տեղ է տալիս ինքնաշխատութեան և քարոզում է յոյս չգնել ուրիշի վրայ, այլ միասին իր սեփական ոյժերի, իր սեփական աշխատանքի վրայ:

Բայց, ըստ Խրիմեանի, անհատական աշխատանքը, անհատ մարդու գործը, աւելի ևս մեծ ոյժ և ազգակն է դառնում, երբ գրան

միանում է ընկերային ոյժը, Մի մարդ չի կարող մի քաղաք շինել, մի թագաւոր չի կարող իրենից մի տէրութիւն կազմել՝ առանց ժողովրդի, ինչպէս և մի ծաղիկ՝ գարուն բերել, մի մեղու՝ մեղր շինել...

Այս հարցն իմաստասիրելիս՝ Խրիմեանը շօշափում է հանճարի և ընկերային զօրութեան հարցը և տալիս է մի ինքնատիպ ըմբռնում այդ երկու ազգակների փոխ-յարաբերութեան մասին, մի ըմբռնում, որ համապատասխանում է ժամանակակից գիտական տեսակէտին։ Այդ ըմբռնման հիմքում դրւած է կօօրգինացիայի, փոխադարձ լրացման սկզբունքը։

Արժէ մի փոքր հանգամանօրէն կանգ առնել այս հարցի վրայ։—

Ըստ Խրիմեանի, գաղափարի ազդեւորը հանճարն է. այլ խօսքով՝ մեծ հոգի և բարձր իմացական անհատն է յղանում նոր միտքը կամ գաղափարը, իսկ ընկերային ոյժի շնորհիւ նա արմատանում է ընկերային կեանքում։

Բայց ո՞ւր է տանում ժամանակի յարատեւ յառաջընթաց շարժումը, ո՞ւր է գիմում պրօգրէսը, ի՞նչ է ապահովւած շինողների յաղթանակով.— Ազգերի ճշմարիտ ու իրական հասարակութիւնը։ Խրիմեանի հասարակական իտէալն է այդ։ Նա հաւատում է գրան է ունի որոշ հիմունքներ հաւատալու.— Նախ՝ այդ

է ասո՛ւմ պատմութիւնը , ազգերի պատմութեան ընթացքը և երկրորդ՝ այդ ապահոված է գիտութեան և աւետարանի գերազանժ սիրոյ շնորհիւ :

Մեր բարոյագէտը հաւատում է , որ վերջի վերջոյ կխաղաղեն բոլոր հակառակ տարերքները . մէն մի ազգ ապրելու ազատ իրաւունք ունի և տեղ՝ արեւի տակ : Ոչ ոք , ո՛չ մի ազգ իրաւունք չունի խախտել , բռնաբարել այդ իրաւունքը , որ սրբազան է միանգամայն : Ամէն մի ազգ պէտք է ազատօրէն զարգանայ :

Բոլոր ազգերը կազմում են մի հզօր դաշնակցութիւն , և նրանք միմեանց հետ կապւած են մի սերտ կապով . այս կապն է «անխտիր հաւասարութիւն իրաւանց և պարտուց մէջ , հաւասարութիւն երկրին օրինաց առաջ , հայրենեաց ժառանգութեան մէջ , հաւասարութիւն փառաց և պատւոյ մէջ , քաղաքացիութեան և ազնւութեան , ուսման և առաջադիմութեան մէջ» : Նա հաւատում է , որ ժամանակը բերելու է այն ոսկէ դարը , «յորում գոռոզ առիւծն՝ աշխատաւոր եզին հետ բնակի , ինձն ուլին հետ մակաղի , բարձր գահեր հին հպարտութենէն խոնարհին և ժողովուրդ ազատութիւն համբուրէ» : Եւ այդ ազատ ու հաւասար կարգերի մէջ իւրաքանչիւր ազգ պէտք է զարգանայ անկախ , ինքնուրոյնա-

բար և անկաշկանդ : Հէնց այս է այդ հոգի
Բաշնակցութեան իմաստը :

Այս հիմնական տեսակէտը , այս բարձր
մարդկային գաղափարն է միշտ էլ հանդիսա-
ցել Խրիմեանի կեանքի նշանաբանը , նրա ա-
ռաջնորդը : Նա միշտ սիրել է ուրիշին , ճանա-
չել և պաշտպանել նրա անքակտելի իրա-
ւունքը :

Խրիմեանը գերազանցապէս հայ մարդ էր
և մեծ հայրենասէր : Այդ անկասկած է : Նրա
խոհերի , գործունէութեան հիմքը կազմում էր
իր ժողովուրդը :

IV

Բայց Խրիմեանը միաժամանակ մեծ մար-
դասէր էր : Արեւելեան գէրվիշը ունէր լայն
սիրտ , ունէր մտքի և հոգու մեծութիւն : Այդ-
պիսի մարդը չէր կարող չեղ հայրենասէր եւ
հայասէր լինել — մի հայամուլ : Ազնիւ հայրե-
նասիրութիւնը և բարձր մարդասիրութիւնը
մի գեղեցիկ ներգաշնակութիւն էին կազմում
Վանի բարոյագէտի անձնաւորութեան մէջ :
Այդ տեսակէտից թերեւս ոչ ոք այնպէս ամ-
բողջական անձնաւորութիւն չէր , ինչպէս Խր-
իմեան Հայրիկը : Թող նա՛ խօսէ . «կ'ուզե՞ս
ճշտիւ իմանալ , ի՞նչ է ընկերսիրութեան պար-
տիք , ո՞ր չափ և մինչեւ ո՞ւր . և ո՞վ է մեր
ընկեր , միայն մեր ընտանի՞ք , մեր ազգա-

կա՞նք, մեր դրացի՞ք, մեր հայրենակիցնե՞ր
կամ այն մարդիկ, զոր մենք կճանաչեմք,
Ոչ, Աւետարանի ընկերսիրութեան պատիժը
ընդհանուր մարդասիրութիւնն է»։ Եւ այդ
պէտք է տարածել բոլոր մարդկանց վրայ,
չխարելով երբեք ո՛չ ազգ, ոչ կրօնք, ոչ մեծ,
ոչ փոքր, ոչ ծանօթ և ոչ անծանօթ, այլ ըն-
կեր համարել հաւասարապէս ամէն մարդու,
որ իւր նմանակից պատկեր կը կրէ»։ Մի աւելի
ևս գեղեցիկ, աւելի բնորոշ կտոր. «աշխար-
հիս թշւառները մի զմեք թէ ո՞վ և ի՞նչ ազգ
է. բաւական է տեսնաւ թէ նորա ևս քեզ
նման մարդ են. քեզ ինչ փոյթ նրա լեզուն և
կրօնը։ Մեծ քան զայս սէր ոչ գոյ»։

Նա այդպէս էլ եղել է կեանքի մէջ. նա
չի քարոզել միայն, այլ եւ գործով ցոյց տը-
ւել։ Նա շատ լաւ գիտէր, որ գործն է մեծ
առաջնորդը ու դաստիարակը և ոչ թէ լոկ
խօսքը։ Արիմեանը օգնութեան էր հասնում
ամէն մէկին, ամոքում իւրաքանչիւրի վիշտը
անխտիր, առանց կրօնի և ազգի խտրութեան։
Մանաւանդ հասարակ, մշակ, աշխատաւոր
ժողովրդին։ Նա տալիս էր ժողովրդին իրօք
ամէն ինչ։ Նա ճշմարիտ մարդասէր եւ քրիս-
տոնեայ էր։ Արիմեան Հայրիկը մի գոյգ գուլ-
պա ունէր, մի հատ շապիկ։ Աւելին նա տա-
լիս էր թշւառին, իսկ թշւառները անթիւ են
մեր անիրաւ աշխարհում։

Նա այնպէս էր դրել իրեն, այնքան մատ-
չելի: որ ամէն մէկը կարող էր խնդրել, ան-
գամ պահանջել նրանից: Փող ասած բանը նա
չուներ: Հայրիկի գրպանը միշտ էլ դադարկ
էր: «Աշխարհիս մէջ երեք մարդ կայ, որոնց
գրպանը միշտ ծակ պէտք է մնայ— Սուլթան
Ազիզ, Գրիգոր աղա և Խրիմեան Հայրիկ»,
ասում էր նա յաճախ:

Եւ իրանկանութեան մէջ նա հէնց այդ-
պէս էր: Նա ուղղակի կօմմունիստ էր, մաս-
նաւոր սեփականութիւն ասած բանը չուներ
անկասկած՝ նա կօմմունիստ էր ոչ տեսական
իմաստով, այլ իր վերաբերմամբ, գործով: Նա
դէմ չէր առհասարակ մասնաւոր սեփականու-
թեան, թէեւ այդ սեփականութիւնը պէտք է
լինէր այն շահով, որ չդառնար մի ուրիշի
շահագործման աղբիւր և հիմք: Մի աւելորդ
կողակ չէր մնում Խրիմեան Հայրիկի մօտ, նա
տալիս էր թշւառին, չուներորին:

Մեր բարոյագէտն այնքան մարդասէր էր,
որ սիրում էր անգամ քիւրդին, ա՛յն քիւր-
դին, որ այնքան անիրաւութիւններ էր արել
և անում էր հայ ժողովրդին: Այս բանը ա-
պացուցանող շատ փաստեր կան: Եւ հէնց այդ
պատճառով էլ Խրիմեանը բոլորի կողմից ան-
խտիր համակրանքի, անգամ պաշտամունքի
առարկայ էր— հայի եւ թուրքի, ասորու եւ
քրդի: Իրողութիւն է, որ 1879-80 թւի Վաս-

պուրականի սովի միջոցին Խրիմեանը օգնում էր անխտիր թուրքին և քրդին, նա սուրբ մարդու հռչակ ունէր քրդերի մէջ: Ահա ինչ բնորոշ դէպք են պատմում: Խրիմեանի դէմ լարւած էին շատերը մեծերից, աղաներից և ամէն կերպ աշխատում էին ոչնչացնել նրան: Նրանք յաճախ կաշառել են քրդերին՝ Հայրիկին սպանելու համար: Մի անգամ, երբ նա Վարագից վերադառնում էր միայնակ Վան, մի քիւրդ՝ դարան մտած՝ ուզում էր նրան ըստպանել: «Երբ թշնամին նկատեց Հայրիկին, պատմում է Լինչը, և վեր առաւ իւր հրացանը, իր անդամները բռնեցան երկիւղով, թեւերը ցնցեցան կախարդական գաւազանի պէս և ինքն ընկաւ ծունկերի վրայ, իւր զոհի առաջ, որի ակնարկներին անկարող էր եղած հանդուրժել»:

Խրիմեանը յատկապէս սիրում էր թշւառ, հողագործ քրդերին, որ այնպէս հարստահարւած էին, ինչպէս հայ մշակ ժողովուրդը: Եւ եթէ նա կատարում էր վայրագութիւն, այդ գլխաւորապէս բէգերի դրդմամբ և իր տգիտութեան պատճառով: Խրիմեանը անհրաժեշտ էր համարում բանալ քրդերի աչքերը, դըպրոցներ հիմնել նրանց համար, գիտակցութեան բերել, որպէսզի հասկանան, թէ ո՞վ է իրօք նրանց հարստահարողը, նրանց թշնամին:

Փաստ է, որ սովից ազատւելով, շատ

քրդեր կամենում էին քրիստոնէութիւն ընդունել, բայց Խրիմեան Հայրիկը կտրուկ կերպով մերժել է:

Բայց այստեղ մի կէտ չպէտք է մոռացութեան տալ. Խրիմեանի ընկերսիրութիւնը և մարդասիրութիւնը տարբերում էր այն քրիստոնէական մարդասիրութիւնից, որ առում է, թէ՛ չարին չարով մի պատասխանիր: Խրիմեանը դէմ էր այդ մօրալին: Ներկայ կեանքի, ներկայ աշխարհի իմաստութիւնը չէ այդ: Խրիմեանը, ճիշտ է, պահանջում էր ամէն մի վարմունքի մէջ լինել արդար և ճշմարիտ, ինչպէս և յարգել ամէն մէկին, որ ունի մարդու կերպարանք: Բայց նա, միւս կողմից, անխնայ էր դէպի նա, ով կյանդգնէր վիրաւորել մարդկային արժանապատուութիւնը, որ կյանդգնէր խլել քո ձակատի քրտինքի արդիւնքը, սպառնալ քո գոյութեանը և վրդովել քո խաղաղութիւնը: Այդպիսի գէպքում պէտք է խստօրէն պաշտպանել սեփական իրաւունքը, սեփական աշխատանքը եւ գոյութիւնը: Այլապէս անհնարին է ապրել այս աշխարհում:

Խրիմեանի «Վանդոյժ»-ը և «Հայգոյժ»-ը ողբերգ չեն միայն, այլ մի հուժկու բողոք՝ ուղղւած տիրող բռնութեան դէմ: Նա կոչ է անում ինքնապաշտպանութեան միջոցներ ձեռք առնել «մարդակերպ դազանների» դէմ: Հայ մեծ բարոյագէտը միաժամանակ մեծ յեղա-

փոխակաւն էր : Նա յորդորում էր զէնքը ձեռքին մեռնել և պաշտպանել իր ազատութիւնը : «Հայոց աշխարհի ազատութիւնը» («Հայ-գոյժ») . աւելի նախընտրելի է մեռնել զիւցազնակաւն մահով : քան ունենալ ստրկական կեանք : Նա նախատելով հային , ասում է . «միթէ գուեհաց կա՞ւ ես դու աշխարհիս երես . ես էլ կդատեմ զքեզ , թէ այդչափ ստրկանաւ և աղարտեա մարդկութեան ազատ պատիւ» :

Այսպիսով մեր առաջին և մեծ յեղափոխականն : մի անգամ և ընդմիջտ դժեց հայ ժողովրդի ազատագրութեան ուղին . դա կուի յեղափոխութեան ուղին էր : Խրիմեանն այլ միջոցների չէր հաւատում . նա չէր հաւատում , թէ «խաղաղասէր Հօնտոնը» օգնութեան կգայ հայ ազգին :

Նա իր տեսակէտը յստակ և շեշտակի ձեւակերպեց Բերլինի պատմական վեհաժողովից յետոյ . Խրիմեանը , ինչպէս յայտնի է , ազատութիւնը համեմատում է հարիսայի հետ , իսկ այդ ձեռք բերելու համար անհրաժեշտ են երկաթէ շերեփներ , այսինքն՝ զէնքեր , իսկ մենք ունէինք միայն թղթէ շերեփներ :

Այդ պատմական օրից արդէն Խրիմեանինոյնքան պատմական խօսքը դարձաւ նշանաբանը մեր յեղափոխութեան :

Մեր աշխատութիւնը փակում ենք Խրիմեանի խօսքերով , որ վերին աստիճանի բնորոշ

են նրա անձնաւորութեան և աշխարհայեցողութեան համար :

Բերլինի պատմական վեհաժողովից յետոյ էր , ուր ոչինչ չ'ստացան հայերը : Բոլոր պատգամաւորները , ինչպէս և Սրիմեանը , հրաւիրւած էին ճաշի :

— Մեր խնդիրը չեն կատարեր , բայց մեզի ճաշի և հրաւիրեն , դառնութեամբ նկատում է Սրիմեանը :

Նա չէր կամենում գնալ , բայց ստիպում են նրան , անյարմար դռնէ լսվ վերժումը : Եւ նա այդ առանում է հետեւեալ խիստ բնորոշ խօսքերը :

— Ուրեմն , այսօր Սրիմեանը ալ տիպլումատ պիտի ըլլայ : Եւրոպա եկողը չի կրնար դիպլոմատութիւն չընել , որովհետեւ այսօր դիպլոմատիան ամէն բանի վրայ կ'իջադաւորէ . կանանե՞նք արդիօք այն հիւանալի օրը , երբ Եւրոպան ոգեւորած մարդ աւիրական լայն գաղափարներով , քրիստոնէական անաղարտ զգացումներով , ձեռք կը կարկառէ խեղճին , հալածւածին , ընկածին՝ առանց դիպլոմատիական հայեացքների , առանց քաղաքական յետիւ մտքերի , այլ դուռ մարդասիրական զգացումներից դրդւած : Միայն այն ժամանակ քաղաքակրթութիւնը կտանի իր վերջնական յաղթանակը , երբ կը հասնի այդ օրը : Ես հաւատում եմ որ կը հասնի :

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
DIVISION OF THE PHYSICAL SCIENCES
DEPARTMENT OF CHEMISTRY

RESEARCH REPORT
NO. 1000
BY
J. H. GOLDSTEIN

DEPARTMENT OF CHEMISTRY
UNIVERSITY OF CHICAGO
CHICAGO, ILLINOIS

1954

RESEARCH REPORT
NO. 1000

BY
J. H. GOLDSTEIN

DEPARTMENT OF CHEMISTRY
UNIVERSITY OF CHICAGO
CHICAGO, ILLINOIS

45.007

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ «ՅՈՒՍԱԲԵՐ»

ԱՌՅՍ ՏԵՍԱԾ ԵՆ

1. — **ՀՌԱԾ ԶՐԱՂԱՑԸ, Հ. Զուտերման 2 Շիլին**
Թրգմ. Գ. Մխիթարեան
2. — **ԻՆՉ ՉԷՐ ԵՒ ԻՆՉ ՉՊԻՏԻ ՀԻՆԻ**
ՄԵՐ ՈՒՂԻՆ Վ. Նախասարգեան 1 Շիլին
3. — **ՀԱՅ-ԹՐԲԱԿԱՆ ԿՆՃԻՌԸ Ռուբին 6 Է. դ.**
Նախաբան՝ Վ. Նախասարգեան
4. — **Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ**
ԱՆԵԼԻՔԸ Վ. Նախասարգեան 8 Է. դ.
5. — **ԵՐԿՈՒ ԱՄԻՍ ԲՈԼՇԵՎԻԿԵԱՆ**
ԲԱՆՏՈՒՄ Բախշի Իշխանեան 10 Է. դ.
Կենսագրական գծեր՝
Վ. Նախասարգեան
6. — **ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ «ԼԻԿԻՒԴԱՑԻԱՆ»**
(Բարձրագույն անհատական առիթով)
Վ. Նախասարգեան 7 Է. դ.
7. — **ԷՋԵՐ ԻՄ ՕՐԱԳՐԷՆ Գ. Նժդեհ 5 Է. դ.**
8. — **ԸՆԿԵՐՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ**
ԴԵՄՈՎՐԱՏԻՉՄԸ Վ. Նախասարգեան 2 Է. դ.
9. — **ԹԵՐԷՉ ՌԱՔԷՆ Էմիլ Զոյա**
Թրգմ. Գ. Մխիթարեան 15 Է. դ.
10. — **ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ**
ՈՒՂԻՆ Վ. Նախասարգեան 7 Է. դ.
12. — **ՀԱՅ ՄԻՏՔԸ Ե. Գրանցեան 3 Է. դ.**

ԳԻՆ 3 Է. Դ.

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԱԿ Է

11. — **ԿԱՅՍՐ Լ. Շանթ**